

Jelöszetétel-elemzés-adalék

A lexikai rekurziós tesztelések jelnyelvi tanulságai

Szabó M. Helga – Csernyák Hajnalka

1. Vizsgálatunk kiindulópontjai

A szóösszetételek közül az alárendelő összetett szavak a rekurzió sajátos alesetét testesítik meg. Ennek a fajta szerkesztésnek szigorú szabályai vannak: ezek a szóösszetételek lényegében különböző típusú szószervezeteket sűrítenek magukba úgy, hogy a tagok közötti viszony e sűrítés ellenére is világos kell, hogy maradjon. A hangzó nyelvi összetett szavakat és a szókapcsolatokat többféle szempont alapján is megkülönböztethetjük egymástól:

- a létrejött kompozitum fonológiai jellemzőiben az egyszerű szavakra hasonlít, nem a szókapcsolatokra – a szókapcsolat minden tagjának elején van nyomaték (*egy 'szép 'asszony kócosan is jól néz ki*), míg a ténylegesen összeolvadt kifejezéseknél egyetlen szó eleji hangsúly van csupán (*egy 'szépasszony megjelenése mindig büszke*);
- a szóösszetételek jelentése gyakran nem kompozicionális, valamilyen többletet, módosulást hordoznak a tagjaik jelentéséhez képest (*vö. a sárga ház vs. a sárgaház*), egyéb esetekben pedig a jelentés legalábbis állandósul (pl. *zsíroskenyér, focilabda*).
- szintaktikailag a szóösszetétel tagjai „összenöttek”, nem ékelhető közéjük másik elem, módosítani csak a teljes kompozitumot lehet – *a mérges kifestővel* nem ekvivalens a *kis mérges festő*, ez csak akkor tehető meg, ha hagyományos jelzős szerkezetként a *kis* tag a *festő* termetére utal, egyébként az összetételen belül az illetőnek a hierarchiában elfoglalt helyére vonatkozik.

Míg hangzó nyelvi rekurzióról már meglehetősen gazdag ismeretanyag áll rendelkezésünkre (ld. pl. Kiefer 2000, Szépe 2006, Koster 2010, Bánréti et al. 2011), addig egyelőre kevésbé kutatott kérdés, hogy a jelnyelvhasználók milyen stratégiákat alkalmaznak olyan entitások, jelenségek esetében, amelyeket nem képesek egyetlen, nem tagolható kifejezéssel megnevezni. A szóösszetételekről szóló külföldi jelnyelvekben felismert szabályszerűségek közvetlenül nem foglalkoznak a rekurzió jelenségével, pusztán a típusokat definiálják, illetve bizonyos szabályszerűségeket összegeznek (pl. Sutton-Spence – Woll 1998; Valli–Lucas 2000; Meir 2012). E téma további vizsgálatához – Bánréti Zoltán irányítása mellett – kétféle lexikai rekurziós tesztet végeztünk néhány anyanyelvi jelölőnek minősülő személlyel, illetve a mondatrekurziós tesztelések adatait használtuk összevetésre.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársai, Mészáros Éva és Hoffman Ildikó összeállítottak egy lexikai rekurziót vizsgáló, képekkel támogatott tesztanyagot, amely először valamilyen ismert vagy elképzelhető összetett kifejezést hívott elő (pl. *kávésző, sárkánytojás*), ezt követően újabb kérdésekkel ezt bővítette tovább, olykor nem várt irányba (*kávészőztisztító-adagoló, sárkánytojás-keltető*). Az ELTE és MTA Nyelvtudományi Intézete együttműködésének keretében működő elméleti nyelvészet szak hall-

gatói pedig Bánréti Zoltán irányításával kidolgoztak egy izgalmas és innovatív tesztanyagot a téma további vizsgálatára, az ún. nemismert objektum tesztet. Ennek a kérdés-sornak a legfőbb sajátossága az, hogy a valóságban nem létező dolgokat definiálva próbál korábban sosem használt összetett szavakat előcsalogatni az adatközlőkből. Előbb egy kéttagú megnevezésre igyekszik rávezetni a válaszadót, majd egy újabb kérdéssel ezt az eredeti megoldást bővítteti tovább – pl. „Az ő foglalkozása az, hogy meghajlítja az antennát – hogyan mondanád egy szóval? – Antennahajlító. / Ő fényesíti az antennahajlítót? Ki ő? – Antennahajlító-fényesítő.” Az abszurd kérdések garantálják, hogy az adatközlőknek a saját lexikonjukban (Kovács 2013) tárolt alaptagokból ott helyben kell teljesen új összetett kifejezéseket alkotniuk – ennek reakcióideje, valamint a kategorizálás típusa (+/- élő stb.) újszerű megközelítést biztosít. A hagyományosabb tesztet egy ép és egy afáziás jelelővel végeztük el; a nemlétező objektum tesztet pedig négy ép jelyelvhasználóval 2011–2012 során. A teszteléseket minden alkalommal videóra rögzítettük, majd konvencióknak megfelelően írott magyar nyelven annotáltuk, ez tette lehetővé a későbbi (akár többször ismételt) elemzést. Ezen tesztelések eredményei alapján leszűrhető néhány szabályszerűség a magyar jelynelvi lexikai rekurzióval kapcsolatosan, ugyanakkor mindezek vizsgálata a magyar jelyelv szótári adatbázisának kiépítéséhez is sokféle tanulsággal szolgálhat.

Mielőtt azonban az eredmények és tanulságok összegzésére térnénk, érdemes áttekinteni a jelynelvi lexikon néhány általános jellemzőjét, illetve a jelynelvi szóösszetételek eddig ismert sajátosságait, típusait.¹

2. A jelynelvi lexémák sajátosságai

Bár a szó definíciója a jelyelvben is legalább annyira problémás, mint a hangzó nyelvek esetében, minden egyes szegmentálható jelről elmondható, hogy egy formát és egy jelentést kapcsolnak össze. Azonban a jelyelvben a konvencionális jelek mellett ún. produktív jelek is léteznek (ld. Sutton-Spence–Woll 1998; Johnston–Schembri 1999). Konvencionálisnak tekinthetők az olyan jelek, amelyek állandó forma–jelentés viszonyt képeznek; létezik szótári formájuk; kontextus nélkül is megadható a lexikális jelentésük; különféle morfológiai módosulások történhetnek velük. Ezzel szemben az ún. produktív jeleknél többnyire valamely osztályozóként használt kézformához kapcsolódik valamilyen aktuális mozgás; az adott jel csak körülbelül fordítható le; a kontextus nagyban befolyásolja az aktuális jelentést; az ilyen szerkezetek analóg módon reprezentálnak. Ez utóbbira a hangzó nyelvekben nehezen találunk párhuzamot, talán leginkább a szlenges hatású „az a lelógó kerek izé”, „az a fekvő hosszúkás vacak”, „egy lapos valami” tölt be hasonló funkciót a diskurzusban. Amíg a beszédpartnernek nem találunk találóbb megnevezést a szóban forgó entitásokra, addig ezeket az ideiglenes, jellemzően a formára utaló elnevezéseket használják. Amikor a jelyelvhasználók olyan tárggyal találkoznak, amelyre még nem ismernek jelet, erős vizualitásukra támaszkodva részletgazdag, fantáziadús leírást képesek adni épp a produktív jelek kínálta lehetőségekkel élve. E tekintet-

¹ A példákat – ha külön nem jelezzük – a magyar jelyelvből hoztuk, azonban több olyan sajátosság van, amely számos más jelyelvre is igaz, külföldi kutatókat idézve természetesen az eredeti példákat használjuk. Minden illusztrációt újrafotóztunk, a képeken a modell Csernyák Hajnalka. A fotók elkészítéséért Tarr Zoltán-nak tartozunk köszönettel. A példák ilyen jellegű egységesítésére azért is volt szükség, hogy eredeti adatközlőink személyiségi jogait megőrizhessük. A szövegben – a jelyelv lejegyzési konvencióinak megfelelően – a jelynelvi jeleket csupa nagybetűvel írjuk.

ben fontos kiemelni, hogy ez sok esetben alkalmi jelhasználatot jelent, továbbá hogy ezek kifejezetten leíró – már-már rajzszerűen precíz – nyelvi ábrázolások. Ezek egy része idővel konvencionálizálódhat, ezáltal ezek a produktív jel státuszából átkerülnek a konvencionális jelek csoportjába (Mongyi–Lancz 1998; Johnston 2008, Johnston et al. 2015; Fenlon et al. 2014; Crashborn et al. 2015), ezek kezelése elsősorban a jelnyelvi szótárak és korpuszpépítési projektek számára jelent kihívást (vö. Johnston 2010; Fenton et al. 2014).

Emellett a jelnyelvi jelek – a hangzó nyelvhez viszonyítva jelentős mértékben – erősen motiváltak. Ikonikus a jel, ha a lexikai elem képként idézi fel az adott entitást vagy tevékenységet (ld. Fernand–Napoli 2000; Wilkinson 2009; Szabó 2015); azonban maga a tartalom, amit jelöl, lehet konkrét vagy elvont. Ide sorolható az a jelenség is, hogy a jelnyelvben a méret és forma kifejezése szorosan együtt jár, azaz a *'kis doboz'* vs. *'nagy doboz'* nem jelzős szerkezetként jelenik meg, hanem a megfelelő osztályozó-kézfórmula megfelelő méretű mozgást végez, ezáltal egyetlen lexikai elembe építi egybe az információrészeket. Nem működik azonban ez a megoldás egyéb minőségjelzők (pl. *'szép doboz'*, *'kék doboz'*) esetén, ezek a jelnyelvben ugyanúgy szókapcsolattal (jelkapcsolattal) fejezhető ki, ahogy a hangzó nyelvekben.

Habár a jelnyelvi fonológiában máig vitatott, hogy ténylegesen a jelnyelv részének tekintsük-e az artikulációt (ld. Langer et al. 2002; Rácz 2010), ugyanazon jeltest mellé különböző artikulációs képek kapcsolódhatnak – így fejezve ki eltérő jelentéseket. Ezek lehetnek hiponimikus viszonyban – például: VIRÁG – RÓZSA, TULIPÁN²; de lehetnek homonimák is – például: GARANCIA – KAMAT(1)³; NÉNI – BETEG.

Emellett természetesen léteznek valódi szinonimák is, amelyek között finomabb jelentéskülönbségeket fedezhetünk fel – például MACSKA és CICA. Ezen túlmenően vannak olyan jelcsaládok is, amelyeknek elemei ugyanarra a dologra vonatkoznak, de szűkebb jelentésváltozatot képviselnek: amíg a KUKORICA (1) a száraz takarmány morzsolását imitálja, addig a KUKORICA (2), (3), (4) változatok a főtt kukorica evését idézik fel. Ezek esetében megfigyelhető azonban, hogy – a Magyarországon ismert hét jelnyelvi regionális változat közül – egyazon régióon belül nem feltétlenül használják egymás mellett a kétféle (többféle) alakot, azonban a fent említett KUKORICA (1) használatos Debrecenben, Egerben és Kaposváron, miközben ezekben a régiókban ismerik a *'főtt kukorica'* jelentéshez kapcsolódó valamelyik alakváltozatot is. Ezek mellett a megoldások mellett ugyanakkor sokszor egészen alapvető jelentésekre nincsenek feltétlenül elkülönített alakok (pl. UGYANAZ / ROKON / TESTVÉR / UNOKA / stb.; ELROMLIK / SZILVA / LEKVÁR). Ez az anomália a magyar jelnyelv hosszú ideig történő háttérbe szorításának tudható be leginkább.

3. Amit a jelnyelvi szóösszetételekről jelenleg tudni lehet

A hangzó nyelvben a szóösszetételek szigorúan csak szekvenciálisak lehetnek, azonban a jelnyelvek esetében a jelösszetételek létrejöhetnek szekvenciálisan vagy szimultán módon. A sorozatot alkotó jelkapcsolódásokat vizsgálva már a Klima–Bellugi (1979) szer-

² Az ebben a fejezetben említett konvencionális jelek megtalálhatók a www.hallatlan.hu/dialektusok oldalon.

³ A *'kamat'* jelentés kifejezésére használt egyik jel formailag azonos a *'garancia'*, *'biztosító'*, *'biztosíték'* stb. jelentésű elemmel (egykezes jel, Y kézforma a derékvonalat oldalt érinti többször); ugyanakkor párhuzamosan kialakult egy másik jel is – ezt glosszázhatjuk KAMAT(2)-ként – amely az *'egymásraépülés'*-t mint jelentésmozzanatot állítja középpontba, ezáltal viszont az EMELET(ES) jellel esik egybe.

zópáros is több olyan jellemzőt figyelt meg, amelyek párhuzamba állíthatók a tanulmány elején kritériumként felsorolt sajátosságokkal. Ezek egyike, hogy a jelnyelvi összetételek jelentése sem feltétlenül transzparens, illetve kompozicionális – a BLUE^SPOT 'zúzódás'-t jelent, a BED^SOFT pedig 'párná'-t, (ld. Klima–Bellugi 1979, 210). Hasonlóan sajátos jelentésű jelösszetétellel a magyar jelnyelv esetében ritkán találkozunk, de ide sorolható a 'mánia' jelentésű HOMLOK^BETEG összetétel, amelynek elemeiből szintén nem következtethető ki az együttes jelentés.

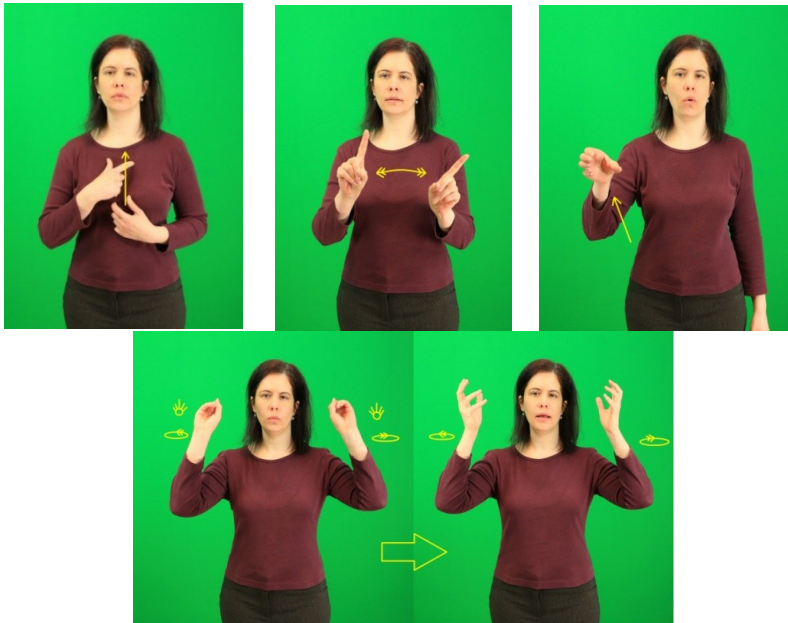
1. ábra. Két önálló lexikai elem összekapcsolódása során a kivitelezés lerövidül, egyszerűsödik: TUD + SZÍV -> HIT; ÚSZIK + SZEMÜVEG(2) -> ÚSZÓSZEM-ÜVEG

A jelösszetételek lexikalizálódásának jele a fonológiai szerkezetben észlelhető hasonulásra (ld. Valli–Lucas 2000; Sandler–Lillo-Martin 2001, Meir 2012;) a magyar jelnyelven is találhatunk példákat:

- a két tag között az átvezető mozgás eltűnik – pl. CSÓNAK^HÁZ, HEGY^MÁSZIK;
- a két jel kézformája és/vagy orientációja és/vagy mozgási komponense egymáshoz idomul – ilyennek tekinthető a magyar jelnyelvi HIT jel, amelyben a TUD/GONDOL/ÉSZ és a SZÍV jelek olvadhattak össze, de ezt a jelenlegi forma alapján már kevésbé vesszük észre (ld. 1. ábra);
- az egyes elemekben pedig az eredetileg ismétlődő mozgási komponens száma egyszerre redukálódik – vö. magyar ÚSZIK^SZEMÜVEG esetében az eredeti ÚSZIK jel többször ismételt mozdulata az összetételben már csak egyszer jelenik meg (ld. 1. ábra). Az ebben a kifejezésben szereplő SZEMÜVEG(2) jel pedig tipikusan valamilyen 'védőszemüveg'-et, illetve 'pántos szemüveget' jelent.

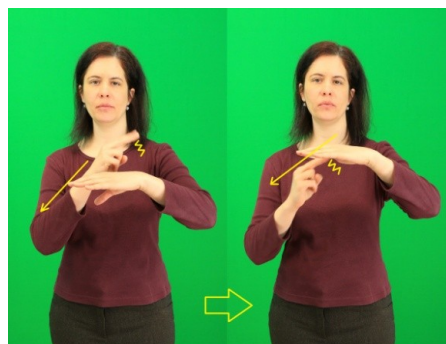
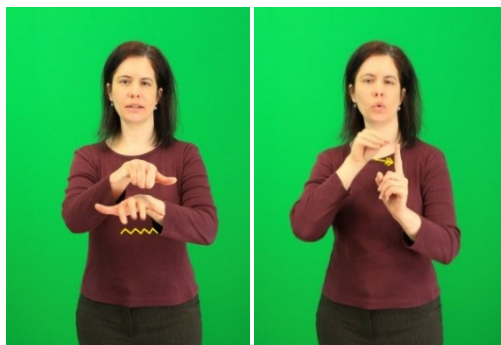
Az összetételeket vizsgálva észrevehetjük, hogy bizonyos esetekben a hangzó magyar nyelvi és a magyar jelnyelvi példa egy az egyben ugyanazokból a jelentéses egységekből épül össze. Többségük szervesen illeszkedik a jelnyelv rendszerébe (pl. *játszótér* = JÁT-SZIK^HELY/TÉR; *mentőkutya* = (MEG)MENT^KUTYA). Máskor a jelnyelvhasználók bátran élnek a szóalkotás szabadságával: az *örökzöldre* használják a TÉL^STABIL jelkapcsolatot; a *kávéfőzőt* KÁVÉ^LECSEPEG-xx-ként fejezik ki.

A tesztelés során többször szembesültünk azzal, hogy egy bizonyos entitás megnevezése hangzó nyelven összetett szóval történik, míg a jelnyelvi megfelelője egytagú (pl. a *'nyakkendő'*, *'ablaktörlő(lapát autón)'*, *'mozgólépcső'*, *'mentőautó'* jelentésű elemek) – ezeknél szinte mindig igaz, hogy a jelnyelvben egy kifejezetten ikonikus, frappáns megoldás használatos. Ez viszont azzal is járt, hogy az adatközlők nem összetétellel válaszoltak, így ezeket a kérdéseket figyelmen kívül hagytuk a kiértékelésnél. Előfordul az is, hogy két entitás neve a hangzó nyelvben tovább-bővítéssel jön létre, míg a jelnyelvben a két megnevezésnek lexikai értelemben nincs köze egymáshoz – ld. GYÓGYSZER: ez a jel a *'tablettá'*-ra utal és GYÓGYSZERTÁR: ennek első jelentése *'összetör'* vagy *'mozsár'* lehetne, azonban leginkább *'gyógyszertár'* jelentésben használják, és mindkettő egy tagból álló kifejezés. A fentiek ellenkezőjére is szép számmal akad példa. Sokszor szinte érthetetlen, de a jelnyelv bizonyos jelentéseket szinte körülír, és lényegében egy komplett definíciót sűrít 2-3-4 jelbe, amelyet egyetlen kompozitumnak kell tekintenünk, mivel a funkcionális elemzés ezt támasztja alá. Ilyenek a *'kottatartó'*, az *'eresz'* vagy a *'hűtő'* jelentések kifejezése. És itt érkezünk el egy igen izgalmas kérdéshez: honnan tudhatjuk, hogy egy jelnyelvi „szóhalmaz”, azaz jelsorozat lexikai összetételnek vagy egy teljes mondatnak minősül-e?

2. ábra. Jelnyelvben nem kompozitumként fejezzük ki ezeket a fogalmakat – sorrendben: NYAKKENDŐ, ABLAKTÖRLŐ; MOZGÓLÉPCSŐ, MENTŐAUTÓ

A jelnyelvi összetételek között is többféle típust találhatunk (Meir 2012), azonban ezek közül azokra az alárendelő (más néven: endocentrikus) megoldásokra fókuszálunk, amelyek a rekurzió bizonyos jegyeit mutatják. A szimultán szerkesztett jelösszetételek bizonyos altípusai ugyancsak felbukkantak a tesztelésekben. A szimultán összetételek esetében a két kéz külön-külön eltérő jeleket kivitelez, és ezek együtteséből áll elő a komplex jelentés – Mary Brennan (1990, 151) klasszikus példája erre a mára már kikopott *texttelefon* jelentésű GÉPEL^TELEFON megoldás, amikor az egyik kéz az egyik tevékenységet, a másik a másikat fejezte ki. De ide sorolható számos proformos megoldás is, például a BÚVÁR jel, ahol a passzív kéz a vízfelszínét idézi fel, az aktív viszont a fejfelé haladó, lábával evickélő embert, vagy a TUTOR/MENTOR jele, ahol a passzív kéz egy személyt jelöl, míg az aktív kéz ennek irányába jeleli a TANÍT jelet. Ezen példák esetében a lejegyzés, megnevezés (ún. glossza) sokszor megtévesztő lehet, hiszen abból (ld. BÚVÁR, TUTOR) nem derül ki, hogy a jelentés két külön elemből áll össze, bár nyilván azért kaphatnak egyszerűsített címkéket ezek a konstrukciók, mert már lexikalizálódtak. A szimultán szerkesztésű jeleknek egyelőre csupán erről az altípusáról, a proformos szerkesztetű, tárgyi alárendelésekről merjük kijelenteni, hogy a rekurzió egyes jellegzetességeit mutatják (ld. alább).

3. ábra. Az összetett jelentés elemeit a két kéz külön-külön hordozza – sorrendben: TEXTTELEFON, TUTOR, BÚVÁR

4. A tesztelési eljárások alapján levonható következtetések

Bizonyos külföldi jelnyelvkutatók (Valli–Lucas 2000; Fenton et al. 2014) csak az olyan jelsorozatokat hajlandóak összetételként elfogadni, amelyekben egyszerre figyelhető meg (1) a fonológiai hasonulás, (2) az újszerű vagy többletjelentés, (3) a konvencionális zálódás. Mi a magunk részéről ezt egyelőre nem látjuk indokoltnak. A magyar jelnyelvhasználók ugyanis számos esetben olyan jelentésekre alkotnak kifejezéseket, amelyekre korábban nem voltak jelek, így ezek jelentős hányada még nem tudott szélesebb körben elterjedni, meghonosodni. Mindamellet izgalmas és kreatív megoldásoknak tekinthetők, és mondatbeli viselkedésük alapján inkább tűnnek önálló szavaknak, mintsem laza szó szerkezeteknek. Természetesen a fenti kritériumok közül van olyan, amelynek megfelelnék, de egyszerre az összesnek szinte sohasem.

Az elemzés során a legfontosabb mozzanat számunkra az volt, hogy egyértelműen el tudjuk különíteni a mondat szintű jelsorozatot a szó szintű jelsorozattól. Egy jelnyelvi mondat attól válik szerkezetileg minimálisan teljessé, ha ki van töltve az alanyi és az állítmányi pozíció – a többi mondatrész pedig opcionálisan van kitöltve. Ha konkrét alanyról van szó, akkor jellemzően egy térbeli referenciapontot (ún. térindexet) is kapnia kell a megnevezett személynek; általános esetben ez utóbbi elem elhagyható. A jelnyelvekre többnyire az S-O-V szörend jellemző, azonban a magyar jelnyelvben az S-V-O is előfordul. Ha az adatközlő összetett szavakat alkot, akkor értelemszerűen ebből csak az O-V-t, illetve V-O-t látjuk. A fentebb már idézett *'antennahajlító'* példában az adatközlőink kivétel nélkül csak az ANTENNA és a HAJLÍT-xx ('többször meghajlít') jeleket vagy ezek rokon értelmű variánsait használták, viszont sosem alkalmaztak térpontot vagy lexikális megnevezést egy potenciálisan alannak tekinthető személyre. Az állítmányi szerepre alkalmas cselekvésjelek is gyakran árukkodóak lehetnek formailag, ugyanis ha van alany a mondatban, akkor a cselekvésjelek bizonyos típusait mozgási irányuk megfelelő módosítása révén egyeztetni kell az alany (és esetlegesen a többi szereplő) térpontjának elhelyezkedésével – 1-HALAD-2 = *'én megyek hozzád'*, 3-HALAD-1 = *'ő jön hozzám'*; 4-KÜLD-3 = *'ő_(x) küld neki_(y)'*. Ha az adatközlő pusztán „egyszavas” válasznak, azaz összetett szónak szánja a megnyilatkozását, akkor ezeket a típusú cselekvésjeleket szó tári formájukban hagyja, esetleg – ha volt olyan – a korábban bevezetett tárgy felé irányítja, és egy általánosnak tekinthető 3. személyű alannal egyeztetni, amit viszont nem köt konkrét referenshez.⁴

- (1) a. KENYÉR CSIPESZ-FOG)-3 jobb kéz: prof: 3) DOBOZ BETESZ FEDELET-LE ELTÉS
bal kéz: index-G-jobb kézre prof: Y-kitart
kenyér ----- *doboz* --
'kenyér' 'csipesszel megfog' 'csipesszel+dobozba' 'beteszt'
- b. VEZETÉK/FONAL-3 BECSOMAGOL-3 xx / 3-BEPAKOL-4
vezeték ----- *csomagoló* ----- *beruház beruház bepakoló*
'vezeték' 'csomagoló(ó)' 'bepakoló(ó)'

⁴A hosszabb jelnyelvi megnyilatkozásokat csak sortöréssel tudtuk megjeleníteni, bizonyos esetekben szükséges a jobb és a bal kézen látható lexikai elemek elkülönítésére. Továbbá külön sorban jeleztük a párhuzamosan felbukkanó artikulációt is, ezt – mivel a hangzó nyelvhez köthető kódról van szó – dőlt betűkkel szedtük, hogy az olvashatóságot javítsuk. A kötőjelek sora jelzi, hány jelen keresztül tart az adott elem (legyen az manuális vagy artikulációs egység). A példák utolsó sora az egyes egységek jelentését tartalmazza, ahol a két kézen párhuzamosan eltérő elemek bukkannak fel, azt a jelentésnél a „+” jellel jeleztük ki.

4. ábra. Az 1.a példa elemei a lejegyzés sorrendjében

A példák alapján láthatjuk tehát, hogy a tesztre adott válaszokban nem egy-egy teljes mondattal, hanem leíró jelsorokkal állunk szemben.

A jelnyelvi lexikai rekurzió további jellemzőinek vizsgálata során a szórend is szerephez jut. Többtagú összetételeknél az eredeti jelsor lesz az újabb, bővített jelsor igéjének a tárgya: ((O-V)-V), azaz egyfajta bekebelezés történik.

- (2) a. KORLÁT MELEG(ÍT) GÉP
korlát - - *melegítő* - - *gép*
 'korlát' 'melegítő'
- b. KORLÁT MELEG(ÍT) GÉP VILLÁSDUGÓ
korlát - - *melegítő* - - - *gép* *töltő* - - - - -
 'korlát' 'melegítő' 'töltő'

Ez egy rekurzív konstrukciónak tekinthető, hiszen ilyenkor egy jelsor válik bővítménnyé egy újonnan létrejövő jelben. Szerkezetileg ez a folyamat mindig jobbról balra tartó, azaz a korábbi kérdésekre létrehozott jelsorok mindig a bal oldalon helyezkednek el, az újabb kérdésekre produkált bővített válaszok újabb elemei pedig mindig jobbra kerülnek. E „bekebelező” megoldásnak az egyik alternatívája az, amikor az előzményt az adatközlő kiváltja egy egyetlen tagból álló elemre, 'jegesmedve-gondozó' helyett 'állatgondozó'-t említ:

- (3) a. JÉG MEDVE prof: 2xB-LÉPKED
jegesmedve - - Ø [nincs artikuláció]
 'jegesmedve' 'cammog'

b. ÁLLAT GONDOZ SZEMÉLY

Ø gondozó -----
'állat' 'gondozó'

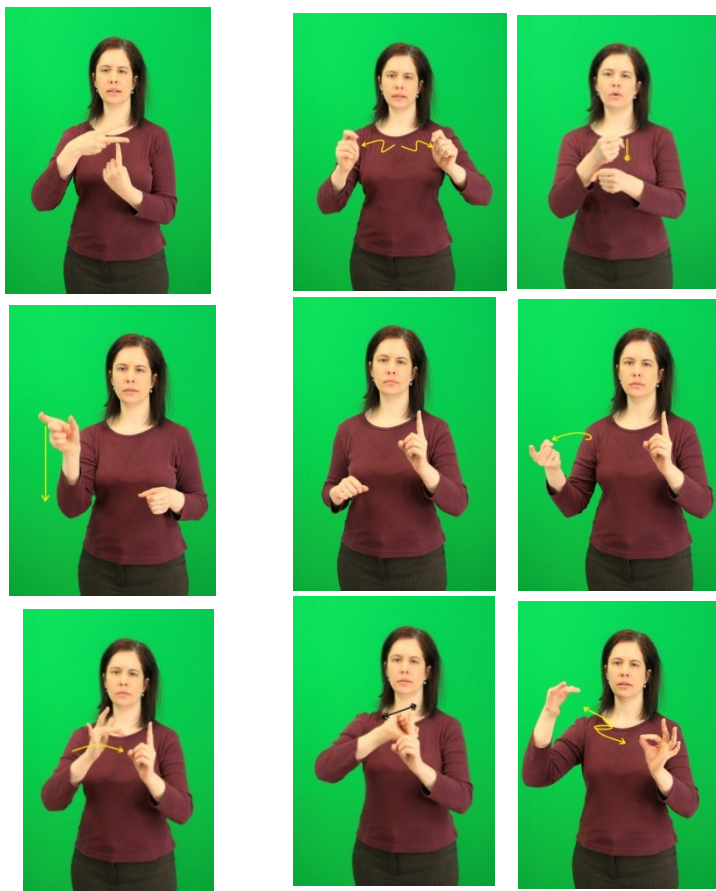
Hasonló, kedvelt és elterjedt megoldás, hogy az eredeti konstrukcióban megnevezett személyt vagy tárgyat az adatközlő a bővítés során proformmál idézi fel, ezt a passzív kezén kivitelezve – ehhez kapcsolja az aktív kezével az új elemet, amely ilyenkor mindig valamilyen cselekvésjel, és az proformra irányul. Az eredeti entitás tehát a cselekvés tárgyaként jelenik meg – ez a szimultán szóösszetételek egyetlen olyan típusa, amelynél tetten érhető a rekurzió.

(4) a. ANTENNA SZÁL/DRÓT-hosszú JAVÍT SZEMÉLY-3

antenna ----- javít
'antenna' 'javító'

b. ANTENNA SZÁLAT/DRÓTOT-HAJLÍT CSINÁL SZEMÉLY-3 //

antenna ----- dolgozik
'antenna' 'hajlító'
jobb kéz: ----- MÁSIK 3-delta-4 TÖRÖLxxFÉNY
bal kéz: G-proform-----
Ø [nincs artikuláció]
'álló ember' 'ó+ót' 'törölget' 'fényesre'

5. ábra. A 4.b. példamondat jelei a lejegyezés szerinti sorrendben

Ezekben az alap-összetétel egy taggal kiváltó esetekben is látható, hogy az újabb tag kizárólag jobbról kapcsolódik a szerkezethez. Az eddigi példákban már időnként felbukkantak sajátos kategorizáló (vagy szófajzárónak is tekinthető) elemek: SZEMÉLY, GÉP, TERÜLET stb., ezekre néhány újabb példa:

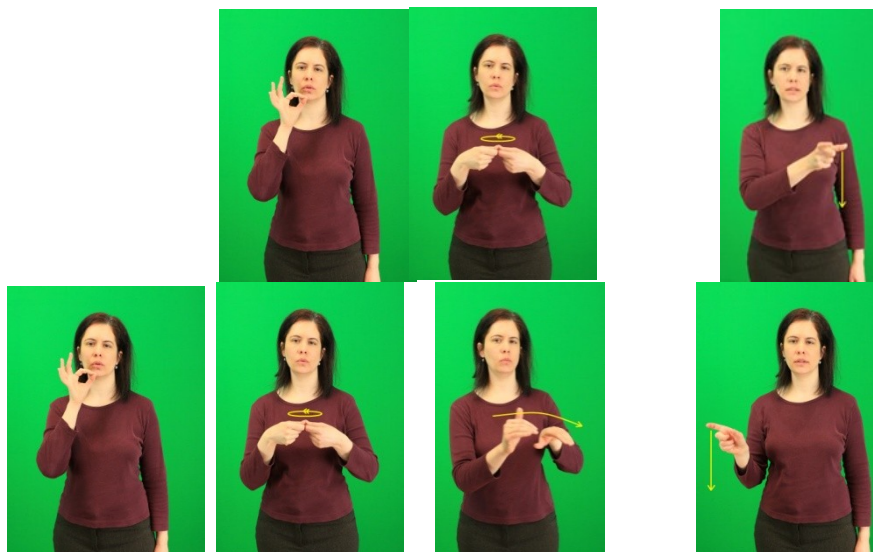
- (5) a. SÚLYT-EMEL SZEMÉLY
 súlyemelő -----
 'súlyemelő'
- b. VAK VEZET KUTYA TANUL TERÜLET
 képző
 'vak' 'vezető' 'kutya' 'képző(hely)'
- c. GÉP prof: 2xB)-forma // TOJÁS prof: 5)-sorban TOJÁS KIBÚJIK-sorban GÉP
 keltető
 'gép' 'tojások' 'tojás(t)''kikel(t)'
 'gép'

6. ábra. Az 5.c. példa elemei közül az utolsó (GÉP) a megelőző szerkezetet főnévi kategóriájúvá teszi

Azért tekinthetjük szófajzárónak ezeket, mert egy cselekvésjel (vagy más néven tárgy-/tevékenységjel) értelmezését vagy szerepét szűkíti le egyértelműen főnévire – a fentiek alapján személyként, gépként vagy területként definiálva azt. Ezáltal funkciójuk hasonlít a hangzó magyar nyelvi *-ó/-ő* képző funkciójához (*tárolÓ* – jellemzően hely, terület; *töltŐ* – jellemzően gép, esetleg ember; *oktatÓ* – jellemzően ember). Megfigyelhetjük továbbá, hogy ha több is szerepel belőlük egy konstrukcióban, akkor a köztes helyzetből az ilyen jellegű elem gyakran törlődik, tehát két egyforma funkciójú tag egyetlen többtagú összetételben nem jellemző, hogy előfordul.

- (6) a. ÓVODA NŐ / ÓVODA_{xx} SZERVEZ SZEMÉLY-4
óvó - - - - *nő* *óvoda* - - - - *sz-sz-szervező* - - - - -
 'óvónő' / 'óvoda' 'szervező'
- b. ÓVODA SZERVEZ 3-TÁMOGAT-4 SZEMÉLY-3
óvoda - - *szervező* - - *támogató* - - - - - - - - - - -
 'óvoda' 'szervező' 'támogató'
- (7) a. JÁTSZIK TÉR TAKARÍT SZEMÉLY
játszótér - - - - *takarító* - - - - - - - - - - -
 'játszótér' 'takarító'
- b. JÁTSZIK TÉR TAKARÍT ELLENŐRIZ SZEMÉLY
játszótér - - - - *takarító* - - *felügyelő* - - - - - - - - - - -
 'játszótér' 'takarító' 'felügyelő'

7. ábra: A 6. példa két részét szemléltető fotósorozat

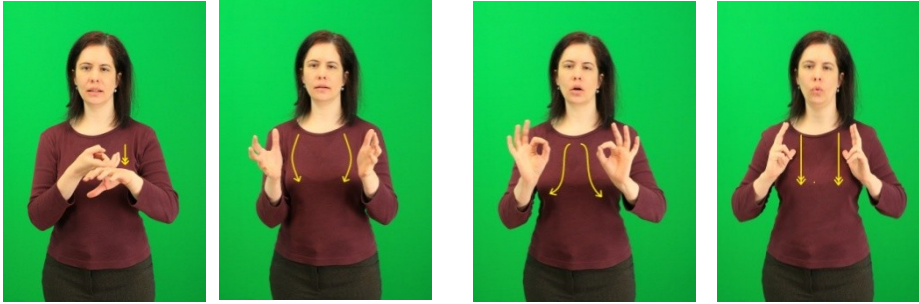
A 6. példa első és második fele jól mutatja, hogy az eredeti szerkezet szófajzáró eleme a bővítéskor eltűnik, azonban inherensen ott marad, a térpontkezelés utal rá: maga az 'óvodaszervező' a 3-as térpontba kerül, az ő támogatója a 4-esbe, a kettejük viszonyát az igei elem egyértelműen mutatja: 3-TÁMOGAT-4

Ez azonban még további vizsgálatokat igényel, mivel a megoldások olykor ellentmondásosak:

- (8) a. MOZGÓLÉPCSŐ SZEREL SZEMÉLY
 mozgólépcső --- szerelő -----
 'mozgólépcső' 'szerelő'
- b. MOZGÓLÉPCSŐ SZEREL SZEMÉLY ELLENŐRIZ SZEMÉLY
 mozgólépcső --- szerelő ----- felügyelő -----
 'mozgólépcső' 'szerelő' 'felügyelő'

Ezeknél a megoldásoknál nem egyértelmű, hogy performanciahibának minősülnek, azaz a próbálkozás bizonytalansága miatt nem lettek törölve a szerkezet bal oldaláról (illetve közepéről) a felesleges komponensek, vagy ezek a példák alternáns, ugyancsak elfogadható szerkezetet képviselnek. Fontos azonban, hogy a szerkezetbe illesztett kategorizáló tagok sosem konkrét referensre utalnak, mindig általánosan jelölnek – ezt a térindexek elhagyása támasztja alá.

A szájképnek jelentős szerep jutott az összetételek megalkotása és eljellelése során. Minden adatközlőnkről elmondható, hogy a jeleléssel párhuzamosan mindig a megfelelő magyar szóalakokat is artikulálta, noha a vizsgálat során törekedtünk a magyar hangzó nyelv kizárására, a kérdéseket jeelve tettük fel. Egyik adatközlőnk pedig sok esetben egyáltalán nem alkalmazta a fent említett kategorizáló-lezáró elemeket, pusztán a cselekvésjellel egyidejűleg artikulált -ó/-ő végződésű, képzett szóalakokkal fejezte ki, hogy nem igei értelemben használja az adott jelet, hanem főnévként.

8. ábra. A jel főnévi jellegét az egyik adatközlő a magyar nyelvi -ó/-ő képzővel ellátott szóalakok artikulálásával fejezte ki – itt, a fotókon a 9.b. példa elemeit rekonstruáltuk

- (9) a. DINNYE prof:2x5) TAKARÍT
dinnye ----- *takarító*
 'dinnye' 'takarító'
- b. DINNYE prof:2x5) TAKARÍT NYUGODT/PIHEN
dinnye ----- *takarító* -- *nyugtató* -----
 'dinnye' 'takarító' 'nyugtató'

Mindenképpen további vizsgálatot igényel, hogy az alkalmazott artikuláció mennyisége és helyzete mennyiben függ az adott adatközlő hangzó nyelvi kompetenciájától vagy kétnyelvűségének egyéni jellemzőitől. Egyelőre, az eddig kiértékelt adatok alapján annyira bizonyos, hogy a jelelők gyakran az artikulációval pontosítják a létrehozni kívánt kifejezés jelentését, szófaját.

A jelnyelvi kifejezések vizsgálata során különösen izgalmas volt észrevenni, hogy az adatközlőink – miközben kifejezetten szórakoztatónak tartották a kérdéseket – olykor ugyan túl bonyolultnak találták egyik-másik jelentés kifejezését, sok esetben mégis meglepően könnyen boldogultak a legelképesztőbbnek tűnő kifejezések megkomponálásával, hiszen ezek megalkotása nem sokban tért el egyik-másik hétköznapi kifejezés jelnyelvi megfelelőjének megszerkesztésétől. Amikor a naivan egészen egyszerűnek tűnő 'hűtő(szekrény)' jelentésű kifejezés is a JÉG + HIDEG + KINYIT-ajtót jelekből alkotható meg, akkor ehhez képest a *laptopfestő-sűrítő* kifejezés megalkotása sem bizonyul annyira nagy kihívásnak. A továbbiakban az eddig kapott adatok elemzése, és szükség esetén további tesztelések révén érdemes lehet meghatározni, mi befolyásolja azt, hogy egyes összetételek szinte azonnal megszületnek, míg másokat csak jelentős erőfeszítések árán képesek generálni a jelnyelvhasználó adatközlők.

Hivatkozások

- Bánréti Zoltán – Szücs Márta – Mészáros Éva – Hoffmann Ildikó. 2011. Az összetett szavakat építő lexikai rekurzió afáziában és Alzheimer-kórban. In: Bánréti Z. (szerk.): *A rekurzió neurolingvisztikai vizsgálatáról*. Tinta Könyviadó, Budapest
- Brennan, Mary. 1990. *Word Formation in British Sign Language*. Stockholm: The University of Stockholm.

- Crashborn, Onno – Bank, Richard – Cormier, Kearsy. 2015. Digging into Signs: Towards a gloss annotation standard for sign language corpora. <http://www.ru.nl/sign-lang/projects/digging-signs/>
- Fenlon, Jordan – Cormier, Kearsy – Schembri, Adam. 2014. (under review) Building BSL SignBank: The lemma dilemma revisited. https://www.academia.edu/7735296/Building_BSL_SignBank_The_lemma_dilemma_revisited
- Fernald, Theodore B. – Napoli, Donna Jo. 2000. Exploitation of morphological possibilities in signed languages – Comparison of American Sign Language with English. In: *Sign Language & Linguistics* 3: 1. (2000), 3–58
- Mongyi Péter – Lancz Edina. 1998. Siket nyelvújítás. In: Balaskó M. – Kohn J. (szerk.): *A nyelv mint a szellemi és gazdasági tőke*. II. kötet, 389–394, BDTF, Szombathely
- Johnston, Trevor. 2008. Corpus linguistics and signed languages: No lemmata, no corpus. In O. Crasborn, T Hanke, E. D. Thoutenhoofd, I. Zwitserlood & E. Efthimiou (eds.), *Construction and exploitation of sign language corpora*, 82–87. Paris: ELRA. http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2008/workshops/W25_Proceedings.pdf
- Johnston, Trevor. 2010. From archive to corpus: Transcription and annotation in the creation of signed language corpora. *International Journal of Corpus Linguistics* 15(1). 106–131. https://www.academia.edu/20092086/_2016_The_Syntactic_Distribution_of_Pronoun-like_pointing_signs_in_Auslan_Paper_presented_at_the_TISLR12_12th_Theoretical_Issues_in_Sign_Language_Research_Conference_Melbourne_4-7_January_2016_PowerPoint_PDF_
- Johnston, Trevor – Cresdee, Donovan – Schembri, Adam – Woll, Bencie. 2015. FINISH variation and grammaticalization in Auslan. https://www.researchgate.net/profile/Adam_Schembri/publication/274006984_LVC_AcceptedAfterResubmission_TJ2/links/5511eb840cf268a4aae947cd.pdf
- Johnston, Trevor – Schembri, Adam. 1999. On Defining Lexeme in a Signed Language. In: *Sign Language & Linguistics* 2(2), 115185.
- Kiefer Ferenc. 2000. A szóösszetétel. in: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan* 3. *Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 519–568
- Klima, Edward S. – Bellugi, Ursula. 1979. *The Signs of Language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Koster, Jan. 2010. Recursion and the Lexicon. In: Harry van der Hulst, ed., *Recursion and Human Language*. Mouton De Gruyter, Berlin, 285–297.
- Kovács László. 2013. Fogalmi rendszerek és lexikai hálózatok a mentális lexikonban Tinta Könyvkiadó, Budapest
- Langer, Gabriele – Bentele, Susanne – Konrad, Reiner. 2002. Entdecke die Möglichkeiten. Zum Verhältnis von Mundbild und Gebärde in Bezug auf die Bedeutung in der DGS. In: *Das Zeichen* 59., 84–97
- Meir, Irit. 2012. Word classes and word formation. In: R. Pfau – M. Steinbach – B. Woll (eds) *Sign Language. An International Handbook* De Gruyter Mouton
- Rácz Szilárd. 2010. A szájképek szerepe jelnyelvi kontaktusokban és változatokban. In: *Alkalmazott Nyelvtudomány* 2010/1-2, 33–48

- Sandler, Wendy – Lillo-Martin, Diane. 2001. Natural Sign Languages. In: M. Aronoff – J. Rees-Miller (eds.) *Handbook of Linguistics*. 533–562
- Sutton-Spence, Rachel – Woll, Bencie. 1998. *The Linguistics of British Sign Language. An Introduction*. Cambridge Univ. Press
- Szabó M. Helga. 2013. A hangzó magyar nyelv hatása a magyar jelnyelvre. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia* I. kötet, PPKE, Piliscsaba, 43–79
- Szabó M. Helga. 2015. Motiváltság és ikonicitás a magyar jelnyelvben. In: Kádár E. – Szilágyi N. S. (szerk.): *Motiváltság és nyelvi ikonicitás*, 217–234, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
- Szépe Judit. 2006. Ép és patológikus beszédbeli tévesztések szóalak szintű szerkezetrendező műveletei. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 103, 129–147.
- Valli, Clayton – Lucas, Ceil. 2000. *Linguistics of American Sign Language: an Introduction*. Gallaudet University Press, Washington, DC (first edition: 1992)
- Wilkinson, Erin. 2009. Typology of Signed Languages: Differentiation through Kinship Terminology. Dissertation, Univ. of New Mexico, Albuquerque; https://www.researchgate.net/publication/33026377_Typology_of_Signed_Languages_Differentiation_through_Kinship_Terminology?enrichId=rgreq-7a8308cf-3d98-45b6-8d8e-9550a816943f&enrichSource=Y292ZXJQYWdlOzMzMzMDI2Mzc3O0FTOjEwMTk3MDEg1NzY5MzE5MkAxNDAxMzIzMTU1MzA4&el=1_x_2

